

службы с использованием тренировочных комплексов : дис ...кандидата пед. наук : 13.00.08 / Рыжжина Любовь Анатольевна. – Ульяновск, 2010. – С. 63.

14. Селезнев А.В. Разработка системы подготовки авиационного персонала к проведению аварийно-спасательных работ на этапе первоначального обучения : дис. ...кандидата техн. наук : 05.22.14 / Селезнев Андрей Владимирович. – Ульяновск, 2009. – С. 90-93.

15. Горбіна Тетяна. Професійно значущі якості особистості сучасного фахівця / Т. Горбіна // Проблеми підготовки сучасного вчителя. – 2012. – № 5 (Ч. 1). – С. 76–81.

16. Узун О.Л. Система научного обеспечения профессиональной подготовки специалистов МЧС России к деятельности в чрезвычайных ситуациях : автореф дис. на соискание уч. степени доктора пед. наук : спец. 13.00.08 „Теория и методика профессионального образования” / О.Л. Узун. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 16.

17. Шадриков В. П. Новая модель специалиста: инновационная подготовка и компетентностный подход / В. П. Шадриков // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 8. – С. 26–31.

18. Шелепова Е. С. Психологические характеристики профессиональной деятельности инженеров-проектировщиков в промышленном и гражданском строительстве : дис. ... кандидата психолог. наук : 19.00.03 / Шелепова Елена Сергеевна. – М., 2007. – 188 с.

19. Шубнякова В.А. Организационно-педагогические условия профессиональной подготовки специалистов аварийно-спасательных служб МЧС в учреждениях среднего профессионального образования : дис. кандидата пед. наук : 13.00.08 / Шубнякова Виктория Аркадьевна. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 49-52.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лещенко Геннадій Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної і психофізіологічної підготовки Кіровоградської льотної академії Національного авіаційного університету.

Коло наукових інтересів: теоретичні та методичні основи формування професійної надійності майбутніх авіафахівців.

УДК 37.03:37(09)

ЕТНОПЕДАГОГІЧНИЙ ЧИННИК ЗЕМСЬКОЇ ОСВІТИ У ПЕДАГОГІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ М.О. КОРФА (ДО 180-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М.О. КОРФА)

Ельза ЛЕЩЕНКО (Кіровоград)

Сьогодні державні інституції України проходять тест на зрілість, терпимість, толерантність, змогу власними силами побудувати й жити в європейській країні. Актуальність гасла „Україна – єдина країна” спонукає до об'єднання українського суспільства, що етнічно ґрунтується на традиційних національних цінностей, а відтак і ставить перед сучасною системою освіти низку складних завдань: зміцнення полінаціонального українського суспільства, об'єднаного єдиними цінностями, виховання у дітей та молоді високої моральності, патріотизму, поваги до інших націй та їх культур.

Власне, значення етнопедагогіки як міждисциплінарної галузі гуманітарних знань, зокрема галузі науково-педагогічних знань, що вивчає народну культуру і традиційне народне виховання (народну педагогіку) з метою використання їх прогресивного виховного потенціалу у сучасному вихованні й навчанні, особливо зростає в умовах глобалізації, коли виникає загроза руйнування самобутніх культур та зникнення етносів під впливом тотальної уніфікації. На думку Г.В. Неземської „...етнопедагогіка покликана зберегти і розвивати національну самосвідомість,

формуванню національного характеру, утвердження рівних гуманних стосунків між представниками різних націй та народностей” [5, с. 9]. Етнопедагогічному чиннику в освіті належить важлива роль у збереженні й відтворенні культури народу та його етнічної самосвідомості. А відтак, для освітян актуальним представляється проблема не лише збереження власних культур народів України, але й залучення різних етносів до української культури як культури самодостатньої цивілізованої європейської держави.

Вочевидь, проблеми сучасного навчання й виховання української школи неможливо розглядати поза контекстом цивілізаційних процесів, які, передусім, стосуються освіти й культури суспільства. Історико-педагогічні дослідження, як складова цивілізації в освітньо-культурній сфері, орієнтовані на сучасність, одержання результативності інноваційних педагогічних пошуків. О.І. Попельнюк підкреслює, що розуміння цілісного педагогічного процесу, його зв'язків із сучасністю неможливе без усебічного вивчення й аналізу педагогічної спадщини, її провідних ідей і цінностей [6]. Відтак, для сучасної педагогіки актуальним є звернення до життя й

діяльності відомих українських педагогів минулого, які здійснили певний реформаторський прорив у становленні вітчизняної науки та освітньої практики.

Метою даної статті є визначення етнопедагогічного чинника в освітній діяльності засновника земських шкіл на Катеринославщині II половини XIX ст. барона М.О. Корфа.

Особливості суспільної педагогіки II половини XIX ст. характеризуються передусім тим, що громадськість в особі земств, громадських організацій, окремих діячів освіти внесла значний внесок у розвиток народної педагогіки, представники якої висували вимоги щодо надання освіти всьому народу, утвердження у суспільстві загальнолюдських цінностей, поєднуючи їх з національними формами життя. „Народна школа, яка виховує моральних людей і хороших громадян держави, одночасно з цим повинна задовольняти потреби місцевого населення і видозмінюватись у питаннях навчальної програми і навіть методів навчання, згідно місцевим умовам” [1, с. 363].

Особливий внесок у розвиток народної педагогіки цього періоду внесли О. Духнович, М. Драгоманов, С. Миропольський, Т. Лубенець, Д. Пильчиков, І. Петрункевич, В.О.Євтушевський, Х. Алчевська, К. Шейковський, Я. Ярема, М.Ф. Бунаков, М.І. Пирогов, М.О.Корф та інші. І, у першу чергу, фундатор народної школи К.Д.Ушинський, який у „Керівництві до викладання російської мови” використав термін „народна педагогіка”, зміст якої доповнив та розвив М.Корф. „Є тільки одна загальна для всіх природна схильність, на яку завжди може розраховувати виховання: це те, що ми називаємо народністю” [9, с. 254].

Отже, вважаючи народність важливою умовою успішного виховання при організації шкільного навчання М.О. Корф, як і його попередник К.Д.Ушинський, закликав спиратися на народну педагогіку, адже, на думку педагога, виховання, створене за традиціями й звичаями народу, має виховну силу, якої немає у кращих системах, заснованих на абстрактних ідеях чи запозичених у інших народів. „Помилка цих супротивників «німецької педагогіки»..., що стосується уроків наочного навчання, в тому і складається, що вони забули про існування у нас фінських, польських, татарських, українських, болгарських шкіл, яких повинно бути набагато більше, ніж шкіл російських” [1, с. 365].

Критичне вивчення педагогічного новаторства К.Д. Ушинського допомагає нам всебічно дослідити діяльність земського громадського діяча, народника-гуманіста М.Корфа, постать якого в історії української педагогіки, на нашу думку, сприяє розширенню кола наукових уявлень про прогресивні

педагогічні й дидактичні думки в Україні II половини XIX ст. Окремі аспекти зазначеної проблематики розглядаються у працях сучасників М.О. Корфа (Гогебашвілі К.С. (1883 р.), Песковський М.Л. (1893 р.), Семенов Д.Д. (1883 р.), Струминський В.Я. (1890 р.) та інших) та сучасних дослідників історії педагогіки (Антошак М.М. (2006 р.), Бойко А.М. (1999 р.), Бондарь Л.С. (2009 р.), Вихрущ В.О. (2000 р.), Вовк Л.П. (1994 р.), Дробозюк Х.М. (1998 р.), Корж Л.В. (1996 р.), Кушніренко І.К. (2004 р.), Лебедев П.А. (1984 р.), Литвинов С.А.(1967 р.), Мазур П.І. (1984 р.), Попельнюх О.І. (2009 р.), Пуха І.В. (1974 р.), Рибаква М.Л. (1981 р.), Рябовол Л.Т. (1999 р.), Саяпіна С. А. (1998 р.), Стельмахович М.І. (1990 р.), Сухомлинська О.В. (1996 р.), Шарненкова Т.О. (2013 р.), Ярошук Л.Г. (2011 р.) та інших).

З перших кроків педагогічної діяльності в Олександрівському повіті (1866 р.) М.О.Корф суттєво відчував обмеженість в організації земської школи та реалізації власної науково-педагогічної підготовки. Він звертається до теоретико-практичних настанов педагога-народника К.Ушинського, з яким послідовно став ідейним однодумцем, запроваджуючи його педагогічні ідеї в Україні. Разом з тим, К.Д. Ушинський високо оцінив земську діяльність М. Корфа в контексті розробки питань організації роботи земських шкіл, визначення змістовних засад та методики навчання й виховання в них.

У зазначений період під впливом ідей К.Д. Ушинського, на думку І. Пухи [7, с. 279], М. Корф написав „Керівництво до навчання грамоті (по звуковому способу)” – перший посібник, за якими вітчизняні вчителі знайомились із звуковим способом навчання грамоті у початкових класах народних училищ. „Цей посібник має суто практичну мету, і тому Ви з практики могли переконатися, що він складений дуже добре” [12, с. 507].

Сучасні науковці звуковий аналітико-синтетичний метод розглядають як метод, в основі якого лежить вивчення звуків мови та письмове позначення букв. Письмова мова розглядається як графічне відображення усної. Вперше широке розповсюдження цей метод отримав у 60-ті рр. XIX ст., завдяки його розробці К.Д. Ушинським у „Рідному слові” та „Керівництві до викладання „Рідного слова”.

Саме К.Д. Ушинський повною мірою запропонував найбільш раціональний варіант звукового методу – метод аналітико-синтетичний, вільний від однобічності, як аналітичного (В.А. Золотов) так і синтетичного (М.О. Корф). Беззаперечно прогресивність звукового методу об’єктивно сприймалась лише

окремими педагогічними діями, інші – критикували „буквоскладальний” метод як архаїчний і нерациональний.

Проте, вищезазначені педагоги розробляли власні авторські методики. Якщо метод К.Д. Ушинського вимагав високої кваліфікації вчителя і відповідної практичної реалізації, що за умов недостатньої фахової підготовленості народних вчителів тогочасної України ускладнювало його запровадження, то теоретико-методичне трактування звукового методу за М.Корфом, який намагався знайти раціональний варіант, вільний від однобічності, надавав йому перевагу і був схвально сприйнятий, в першу чергу, самим К.Д. Ушинським. Останній у 1869 р. наголошував: „Я давно із істинною насолодою стежу за Вашою діяльністю і, не будучи спроможний сам через цілковитий розлад здоров'я взяти участь в практиці цієї справи, знаходив багато задоволення в тому, що воно має таких діячів, як Ви. Дай Вам бог принести набагато більше користі, ніж я приніс, але навіть більше, ніж міг би принести під іншим небом, при інших людях і при інших обставинах” [10, с. 472].

На увагу заслуговує стаття М. Корфа „Керівництво до навчання грамоті (по звуковому методу)” (1867р.), в якій педагог переконував К.Д. Ушинського у важливості існування земської школи як основи народної освіти, потужного виховного потенціалу народу. „Я вважаю, що земська школа повинна, нарешті, закласти міцну основу народної освіти в Росії, і саме тепер настав час організувати розрізнені спроби в цьому відношенні ...Необхідно присвятити свої останні сили земським школам, оскільки я чекаю від них дійсного прориву, ...в цей час земська школа і народна школа – синоніми” [10, с. 473].

Вагомими у процесі вивчення історії земської освіти є спільні здобутки К.Д. Ушинського та М.О. Корфа, які пропагували ідею загального обов'язкового безкоштовного навчання в початкових школах. М. Корф пішов далі та ініціював навчання обох статей, суміжне навчання. На нашу думку, на ці революційні ідеї М. Корфа надихнула яскрава представниця жіночого руху в Україні Х.Д. Алчевська. Саме ідея загальноосвітнього гендерного характеру початкової школи, на думку М.Корфа, повинна стати на перший план в системі освіти України. У книзі „Російська початкова школа” М. Корф наголошував, що народне училище повинно готувати не ремісників й землеробів, а виховувати людей, й давати не спеціальну освіту, а – загальну початкову, той фундамент, без якого не існує середня школа. Цей педагогічний твір, на думку К. Ушинського, необхідний для всіх земських

шкіл. „Я сам знайшов в ньому багато нового для себе, тому що Ви поглянули на справу очима практика, не заплутаного ніякими упередженими теоріями, що більшою частиною трапляється з людьми, що пишуть з того ж предмету” [11, с. 477].

Отже, глибинним потужним пластом етнопедагогічних засад земської освіти М. Корф вважав мову, яка є виразником духовних властивостей народу, кращим наставником, яка вчить і виховує людей. Саме мова перетворює творчу силу народного духа у думки, у малюнок, у звук. На глибоке переконання вченого, мову він вважав єдиним вірним засобом проникнення у характер та душу народу. М. Корф науково довів, що дитина повинна навчатись своєю рідною мовою, оскільки саме у мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина. Прогресивні думки, яким близько 200 років, є найактуальнішими і в освітній царині України ХХІ ст.

Пропагуючи тему рідної мови як основного чинника етнопедагогічних засад, М. Корф енергійно, наполегливо домагався в школах Олександрівського повіту складати навчальні програми за підручниками К.Ушинського, які на той час були забороненими Міністерством народної освіти – „Рідне слово”, „Дитячий світ”. Саме рідне слово, на думку М. Корфа, поясне дитині її природу краще, ніж це зробить природознавець, рідне слово знайомить дитину з характером людей, що її оточують, з суспільством, в якому вона живе, з його історією. Саме рідне слово вводить дитину в народні вірування, в рідну поезію, рідне слово дає такі логічні поняття й філософські погляди, яких не надає жоден філософ. Цілком очевидно, К.Д. Ушинський, передусім, пропонував вчителям, які працювали за „Рідним словом”, проявляти й власну педагогічну творчість.

М. Корф, відкриваючи 70 шкіл в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, ввів “Рідне слово” як основну книгу для викладання світобачення та історії рідного краю, використовував відповідні статті „Дитячого світу”, організував творчу роботу вчителів, відповідно до рекомендацій, які надані в „Керівництві...” К.Д. Ушинського. Так, у перших започаткованих М. Корфом школах, зустрічались як правило „сонні, мляві та залякані діти”. Втім, за два роки введення нової авторської методики навчання, впровадженої педагогом у земських школах, картина кардинально змінилася. „Я вже бачив одужуючих учнів: весело, ясно, жваво дивились на мене та на всіх сторонніх відвідувачів, яких було багато, дитячі очі. Зміст прочитаного переказують спритно, весело невимушено, зв'язно, дохідливо” [1, с. 211]. У 1868 р. М. Корф зауважував, що учні не тільки розуміли

прочитане, але й прохали вчителя пояснити незрозуміле. „До тих пір, поки цього вчитель не досяг, він не може бути впевнений у тому, чи працює думка учня під час читання, чи ні” [2, с. 69].

Навчальна програма курсу початкової школи постійно ускладнювалась, тому М. Корф наголошував на необхідності урізноманітнення навчальних занять. Так, він розробив програму курсу, що передбачала системний зв'язок спеціальних вправ, що пропонував К.Д. Ушинський, до змісту яких входили: звукові вправи, ігри у букви, складання слів, диктовка, читання, скоропис, чистописання, логічні вправи, світобачення, естетична грамати́ка, механі́ка, промислова географія тощо. Кожну вправу педагог практикував декілька разів, поки вона не давала бажаного результату.

Відповідно до авторської педагогічної системи М. Корфа, земські вчителі заняття проводили за логічними вправами, що тісно пов'язувались з наочним методом навчанням, результатом якого мало бути формування розумових здібностей дитини. Безперечно, отримавши у „Рідному слові”, а також під час наочних уроків низку конкретних уявлень, учень привчався в процесі бесіди, диспуту самостійно аналізувати й узагальнювати, вводячи таким чином отриманий результат в ужиток власного мислення. Інспектуючи школи, М. Корф слідкував за веденням занять за „Рідним словом”, аналізував та узагальнював отриманні результати, обов'язково при цьому перевіряючи рівень кваліфікації вчителів.

Цілоком зрозуміло, що розвивальні вправи „Рідного слова” могли завчатися учнями механічно. Передбачаючи цю небезпеку М. Корф, разом зі своїм колегами, напружували завдання, які б спонукали учнів до напруженої розумової діяльності й запобігли б можливості механічного заучування. Так, М.Д. Корфом рекомендувалось використовувати наочні атласи й таблиці, зокрема атлас Й. Шрейбера „Малюнки для наочного навчання”, в якому згруповані саме ті предмети, які вивчаються у „Рідному слові”. Під час іспитів та екзаменів у школах М. Корф вимагав від вчителів „...обов'язково пересвідчитись, чи відомі дітям всі предмети і тварини, зображені в книгах з малюнками”. Саме ці атласи 1-ї частини „Рідного слова”, на думку М. Корфа, складатимуть повну дитячу енциклопедію, зібрання таких відомостей, які розвиватимуть уяву дітей. При неможливості користуватися суто атласом, М. Корф рекомендував використовувати малюнки як допоміжний методичний засіб.

Окрім того, педагог започаткував спеціальні додаткові вправи, які б стимулювали думку дитини до постійної роботи й усували б можливість механічного заучування. „...Не рухайтесь занадто швидко! Особистий досвід говорить мені, що потрібно постійно повторяти з учнями все пройдене із вправ „Рідного слова” [2, с. 41]. Уроки за книгами К.Д. Ушинського, на думку М. Корфа, повинні розвивати розумові здібності учня, вміння мислити, аналізувати. Відповідно всі зусилля учителя мають спрямовуватися на те, щоб шляхом проходження вправ розвивати розумові здібності дітей. М. Корф переконав земців, що за посібниками К.Д. Ушинського сільські діти опанують грамоту за кілька місяців, а не за 3 роки. Він радив запровадити в земських школах “прописи”, вміщені у І-й частині „Рідного слова”, користуватися хрестоматією „Дитячий світ” та методичними розробками К.Д. Ушинського. М. Корф, всупереч Міністерству народної освіти та Синоду, ввів у початкових школах Олександрівського повіту підручники К.Д. Ушинського „Дитячий світ” та „Рідне слово”, які називав „неоціненними книгами” та „перлами педагогічної літератури” [12, с. 516]. Так, з 1867 по 1871рр. до шкіл повіту за протекцією М. Корфа було надіслано понад 5300 примірників „Рідного слова” (з них 576 – для вчителів) та 974 – „Дитячого світу”.

На основі „Рідного слова” М. Корф підготував свій підручник для народної школи – „Наш друг” (1871 р.), який перш за все призначався для регіонального учня окремої території, зокрема шкіл України. Як і підручники К.Д. Ушинського, книги „Малютко”, „Наш друг” М. Корфа мають багатий матеріал з народної творчості, звичаїв та традицій етносу, написані з використанням елементів фольклору рідного краю. Взагалі, М. Корф високо цінував виховне значення казок, прислів'їв, приказок. Він зазначав, що вони є для учня і порадами практичної мудрості, і національної самобутності, і потенціалом загальноморальних цінностей.

За визначенням С.А. Литвинова, читанка „Наш друг” побудована на зразок „Рідного слова” К.Д. Ушинського і стала цінним до нього додатком. Вона призначалась для 3-ого року навчання, а перші два – проводились за „Рідним словом”. С.А. Литвинов доречно зазначав, що М. Корф написав її не „...сліпо наслідуючи, а з урахуванням сильних методичних сторін власного досвіду” [4, с. 34].

Самостійне, незалежне бачення змісту початкової освіти в земських школах обумовило написання М. Корфом вищевказаної книги, за якою працювала земська школа України. Д.Д. Семенов, характеризує педагогічний твір

М. Корфа, наголосив, що він був одним з кращих методичних посібників II половини XIX ст. [8, с. 51]. Стосовно „Рідного слова” К.Д. Ушинського, С.Ф. Егоров вважав, що ця книга передбачалась для дітей не народних шкіл, зокрема сільських, а орієнтувалась на учнів, які пройшли курс повітового училища [3, с. 115].

Відтак, ознайомившись з досвідом роботи народних шкіл Олександрівського повіту, з досвідом теоретико-практичної діяльності М. Корфа, К.Д. Ушинський вирішив опрацювати й доповнити обидві частини „Рідного слова”, передбачуючи це видання суто для сільських дітей. Саме ці кроки К.Д. Ушинського дають змогу наголосувати, що науково-методична й практична діяльність М. Корфа спонукала видатного педагога XIX ст. К.Д. Ушинського переглянути зміст власних педагогічних праць у питаннях методики початкової школи земств.

Зрозумілим стає те, що К.Д. Ушинський продовжує моніторити освітньою діяльністю М. Корфа: „...читаючи кожную Вашу статтю, відчуваєш, що Ви говорите про справу, в якій самі обертаєтесь і якій віддалися безкорисливо. О, коли б Вас можна було помножити на кілька наших губерній, не кажучи вже про повіти, через 10 років Росія була б вже іншою. Але Ви і так робите багато тільки своїм прикладом, і ім'я Ваше пробуджує не одне сонне земство” [11, с. 475].

Стислий порівняльний аналіз праць педагогів свідчить про реформаторські підходи щодо особистості учня, яку потрібно навчити долучатись до загальнолюдських цінностей, допомогти їй у питанні життєвого самовизначення. Спільно вони обґрунтували, на нашу думку, один з основних принципів етнопедагогіки, на якому повинен ґрунтуватись зміст освіти у школі: від сприйняття культури власного народу через рідну мову до культури інших народів, надалі – до розуміння й засвоєння світової культури. Зокрема, К.Д. Ушинський підкреслював про необхідність культурних зв'язків між народами: „Кожний освічений народ тільки тоді має значення у науці, коли збагачує її істинами, які залишаються такими для всіх народів” [10, с. 476].

Отже, новаторство М.О.Корфа в історії освітньої діяльності земств полягає, передусім в тому, що він був не лише пропагандистом освіти для народу і навчання рідною мовою, але й особисто у своїй громадсько-педагогічній діяльності при значному спротиві реакціонерів Російської імперії, вдало використовував етнопедагогічний чинник у навчально-виховному процесі, як основний принцип початкового навчання, у поєднанні з наочним

методом дидактики. Саме М.О. Корф одним з перших, на той час, вважав запорукою успішності діяльності земської школи – всебічний розвиток дитини, яка б вчилась у творчій, цікавій, духовній атмосфері рідною мовою, знанням історії рідного краю.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Корф Н.А. Наши педагогические вопросы / Николай Александрович Корф. – М.: "Сотрудник школы", 1882. – 410 с.
2. Корф Н.А. Руководство к обучению грамоте по звуковому способу / Николай Александрович Корф. – Екатеринослав, 1867. – 96 с.
3. Егоров С.Ф. К.Д. Ушинский: Книга для учащихся / Семен Филипович Егоров. – М.: Просвещение, 1977. – 142 с.
4. Литвинов С.А. Твори К.Д. Ушинського і педагогічна думка в Україні / С.А. Литвинова // Радянська школа. – 1968. – №1. – С. 32-36.
5. Нездемковская Г. В. Зарождение и развитие этнопедагогика России: монография / Галина Вадимовна Нездемковская. – М.: Учреждение Российской академии образования „Институт психологопедагогических проблем детства”, 2011. – 364 с.
6. Попельнюх О.І. Педагогічна і просвітницька діяльність М.О. Корфа в контексті розвитку вітчизняної школи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 „Загальна педагогіка та історія педагогіки” / О.І. Попельнюх. – Полтава, 2009. – 25 с.
7. Пуха І.В. К.Д.Ушинський і М.О.Корф / І.В. Пуха // Педагогічні ідеї К.Д.Ушинського. – К., 1974. – С. 273-284.
8. Семенов Д.Д. В гостях у барона Корфа. Его педагогические взгляды и общественная деятельность. (По личным воспоминаниям) / Дмитрий Дмитриевич Семенов // Русская школа. – 1896. – №9. – С. 48-58.
9. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6-ти томах // Сост. С.Ф. Егоров. – М.: „Педагогика”, 1988. – Т. 1. – 1988. – С. 194-256.
10. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6-ти томах // Сост. С.Ф. Егоров. – М.: „Педагогика”, 1988. – Т. 2. – 1988. – С. 472-480.
11. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6-ти томах // Сост. С.Ф. Егоров. – М.: „Педагогика”, 1988. – Т. 3. – 1988. – С. 474-479.
12. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения в 6-ти томах // Сост. С.Ф. Егоров. – М.: „Педагогика”, 1988. – Т. 4. – 1988. – С. 505-517.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Лещенко Ельза Володимирівна – викладач кафедри педагогіки і освітнього менеджменту Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: дослідження громадської діяльності та педагогічної спадщини М.О. Корфа.